

Fine-Art ArsUdeeenScriptie 2014 van Tanya Spaan,
student Doeltijde: 2009-2014, Gerrit Rietveld Academie, Amsterdam

**Deze scriptie is
een onderzoek
naar de fysieke
verhouding tot
ruimte**

Summary

De belangrijkste onderwerpen van deze scriptie zijn 'lichaam in de ruimte' en 'lichaam in de tijd'ⁱ..

Twee kunstenaars dienen als twee pijlers in dit onderzoek.

- **Bruce Nauman** 'lichaam in de ruimte' (Body in Space)
- **Dan Graham** 'lichaam in de tijd' (Body in Time).

Hieromheen:

Een onderzoek naar ruimte. een gedetailleerde beschrijving van mijn performance 'Muur zonder Wol', die in zekere zin een reflectie biedt op kernbegrippen van bovengenoemde kunstenaars.

In mijn performanceⁱⁱ 'Muur zonder Wol' onderzoek ik fysiek mijn verhouding ten opzichte van een ruimte. Vervolgens probeer ik de ruimte mentaal te beïnvloeden. Wat gebeurt er in de interactie tussen mij, de kunstenaar, en de ruimte? Hoe beïnvloed ik de ruimte?

-
- **Connection Depot** is een hoofdstuk waarin ik enkele kunstenaars samenbreng en analyseer vanuit het oogpunt van de fysieke relatie tot ruimte, uitgesplitst in 'Body in Space' en 'Body in Time'ⁱⁱⁱ.
- **Conclusie.** Waarin ik de belangrijkste begrippen en de belangrijkste concepten die zij gebruiken benoem en die stof deden opwaaien.

Tanya Spaan, de ruimte voor de performance Muur zonder Wol (2013)

Bruce Nauman – Body in Space

Wat moet een kunstenaar doen?:

Het lichaam als basisthema van Naumans artistieke nieuwsgierigheid

Fysieke verhouding tot ruimte

Naumans waarnemen van de omgeving

In interviews komt Nauman geregeld terug op de verhouding tussen lichaam en ruimte en de specifieke ervaring die zijn installaties met zich meebrengen.

Devices

Casting

Performances vastgelegd op video's en films

Corridors & rooms

Performativiteit

Surrounded by 'Body in Space'

Bruce Nauman begon zijn carrière met de vraag wat het betekent om kunstenaar te zijn. Deze vraag en de zoektocht naar antwoorden is voor hem tot op de dag van vandaag de bron van zijn werk. De basis om op terug te vallen wordt vervolgens gevormd door zijn lichaam, het lichaam van de kunstenaar.

Hij gooide letterlijk alles uit zijn atelier en, teruggeworpen op zichzelf, beantwoordde hij deze vraag in eerste instantie met een lichamelijk onderzoek. Daarbij werd hij geïnspireerd door musici, dansers, de psychologie en reageerde hij op bekende kunstenaars.

Hij onderzocht de mogelijkheden en grenzen van zijn fysieke lichaam (het vastleggen van dagelijkse activiteiten, de videoperformances en hologrammen). Hij verdiepte dit onderzoek gedetailleerd in 'het ruimtelijke lichaam' (het gieten van lichaamsdelen en de tussenruimtesculpturen) en hierna het 'lichaam in de ruimte' (de ervaringsruimtes).

Met al deze werken maakte Nauman tevens de beslotenheid van een ateliersituatie zichtbaar. Met zijn videoperformances en ervaringsruimtes heeft hij een – voor die tijd unieke – manier gevonden om de toeschouwer in de voetsporen van de kunstenaar te dwingen.

Nauman brengt een nieuw begrip rondom 'performativity'. Performance die niet fysiek afgebakend is door tijd, die niet het geluk of het lijden vertegenwoordigt en geen begin en einde heeft.

Nauman heeft de performance ingezet als een activiteit die niet probeert om 'iets', maar om 'het lichaam' in de ruimte te vertegenwoordigen. Tussen de kieren van de conventies door, in

de ruimtes tussen het gezond verstand, begrippen en beelden door. Het is een lichamelijke manier om inzicht te verkrijgen in bepaalde standpunten en om een oriëntatie te vinden binnen deze hiaten, waarbij de participatie van de bezoeker nodig is om het kunstwerk te completeren. Binnen wordt buiten en de buitenwereld gaat naar de binnenwereld, daar waar het leeg is, is het ook vol.

Nauman heeft een zeer uniek begrip van het lichaam in de ruimte gecreëerd. Hij introduceert het lichaam in de ruimte, waar het lichaam of de ruimte beroofd is van alle 'zijns'-kwaliteiten. In Naumans ruimtes worden deze zekerheden van regels en wetten losgelaten. Hij creëert een ruimte waar het lichaam compleet samenvalt met de ruimte. Waar klassieke indelingen rondom 'lichaam en geest', 'oost versus west', 'hoog versus laag' niet van toepassing zijn. Waar het lichaam fundamenteel één is met de geest, en zichzelf kan realiseren in de ruimte. Vandaar ook dat 'ruimte' in de werken van Nauman zo subtiel is, vol speelse artistieke ambivalenties en onverwachte wendingen. Alleen in deze contemplatieve ruimte kunnen we dergelijke werken van Bruce Nauman begrijpen. Denk bijvoorbeeld aan *Self-portrait as a fountain of Slow angle walk*.

Het lichaam in de ruimte (Body in Space) blijkt geen activiteit te zijn met een vast begin en een representatieve vorm. Het vormt geen actie die op een gegeven moment, na een hoogtepunt, eindigt in iets dramatisch. Heel vaak is de 'Body' echter een eindeloze lus, een repeterende beweging, die niets specifiek vertegenwoordigt, maar nieuwe vormen ontdekt op onverwachte plaatsen. Net als de gegoten ruimtes ('Castings').

Platform Made up of the Space between Two

Rectilinear Boxes on the Floor (1966)

In het traditionele begrip omtrent ruimte, is het volledig nutteloos om na te denken over een dergelijke ruimte, of deze zelfs maar op te vullen. Maar dat is nu juist waar kunstenaars nieuwe dimensies van de ruimte ontdekken. Voorbij de representatieve conventionele ruimtes, waar de dingen niet worden beschreven of samengevat, maar waar ze worden beleefd en ervaren.

In deze betekenis van ruimte gelden niet de tegenstellingen 'subject-object', wat onderdeel is van het lichaam-geest concept. In deze ruimte ligt de nadruk juist op nieuwe verbindingen en relaties. Hier kunnen absurde of onbelangrijke dingen, zoals handen wassen^{iv} of wandelen over een lijn^v, tot nieuwe mogelijkheden of expressievormen leiden. Hier kan een geheel nieuw bewustzijn van de fysieke ruimte, van het menselijk lichaam in de ruimte ontstaan.

Dan Graham– Body in Time

Humor and minimal art

Entropy en landart

Het idee van waarde vernietiging

Doorbraak

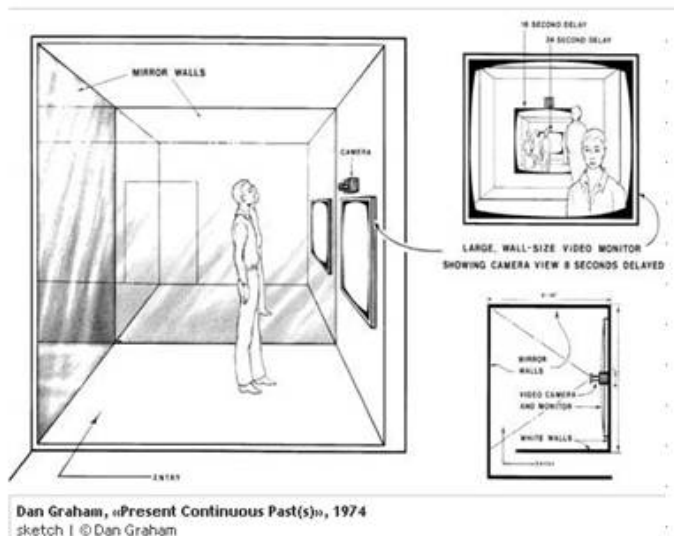
Observeren en geobserveerd worden

Een beroemd werk van Graham is zijn time-delay werken

Arichitecturale omgeving

Paviljoens

Het woord tijd kent verschillende dimensies. Het is geen abstracte, onverschillige entiteit. Het is meer dan meten en verdelen in perfecte intervallen van zestig seconden. Het is een 'void', een vacuüm, een leegte, een lacune.

Grahams beroemde 'time delays' (tijdsvertragingen) die de tijd tussen het 'ik' en 'het zelf' markeren, was slechts een paar seconden geleden. Het markeren van de reflectieve afstand die men heeft ten opzichte van het eigen zelf, wordt zichtbaar gemaakt dankzij deze lastige, hinderlijke, tijdsvertragingen. Het betreft een korte periode van vervreemding en een kleine barst in de tijd: een klein vacuüm, de afstand die men heeft met zijn zelf, een tussenruimte, de 'gap' tussen onszelf en het beeld van onszelf. In die zin is *Tijd* een reflecterende subjectiviteit tussen deze twee 'zelfen', een belangrijke kernnotie van Grahams werk. Zie bijv., zijn werken als *Present Continuous Past(s)* (1974) en *Public Space/Two Audiences* (1976).

Deze notie van het zelf draait hij om en om, waarna hij het principe weet toe te passen op de gehele samenleving, waarbij hij menselijke groepen ziet als een collectief van reflecterende subjectiviteiten.

Daarom zijn Grahams reflecterende oppervlakken en werken, die gebaseerd zijn op de reflecterende eigenschappen van *ruimte*, niet alleen te reduceren tot 'koude ruimtes', van glas en metaal. Grahams werken zijn niet enkele het krediet van het belangrijkste moderne architecturale element (glas), het refereert niet alleen aan het toe-eigenen hiervan. Maar wat

Graham doet: hij creëert werken als reflecterende ruimtes voor sociale systemen, en voor de individuen binnen deze groepen.

Reflectieve ruimte betekent op deze manier, in deze vorm: 'Void' (leegte/lacune/vacuüm) en 'afstand' (=tijd) tussen onze eigen waarneming (het beeld van onszelf) en tussen de samenleving en ons eigen zelfbeeld. Nogmaals, deze afstand kan niet worden beschreven, maar moet worden ervaren in de actualiteit, de dynamiek, van sociale relaties.

Over Grahams installaties wordt geschreven dat er een ambiguïteit, een dubbelzinnigheid, in zit. Dat de installaties iets oproepen dat naar buiten wijst: voorbij de studio, voorbij het kunstobject en buiten het zelf. Deze dubbelzinnigheid lijkt naast bovengenoemde een basisstrategie voor Graham.

Intersubjectiviteit

Graham maakt gebruik van twee kwaliteiten van glas – transparantie en reflectiviteit – op dezelfde dubbelzinnige manier. Hij gebruikt en benadrukt de mogelijkheid van transparantie en reflectiviteit, van met name glas (en andere spiegelende materialen) als belangrijkste conceptuele accent van zijn werken. En hij speelt met de mogelijkheden van het meer of minder *toepassen of toelaten* van ruis, van observatie en waarneming. Het object en subject staan centraal,

Graham verkent hoe iemand op een bepaald moment zichzelf ziet, terwijl diegene op datzelfde moment naar andere mensen kijkt, die op hun beurt weer naar hem kijken. Het ontstaan van ruis en de dualiteit tussen glas versus transparantie en semitransparantie, de spiegel versus reflectie, zijn uitgediepte en terugkerende thema's in zijn werk. Terwijl je door een ruit kijkt zie je jezelf. Terwijl je voor een ruit staat, zie jij niet wat zich aan de andere kant bevindt, terwijl degene aan de ander kant, jou wel ziet. En tal van variaties hierop.

Bij het beschouwen van Grahams werken dienen kwaliteiten opgeroepen te worden als: 'het zien door', wat is er aan de andere kant (m.b.t. transparantie). En met betrekking tot de reflectie, het reflecteren – de 'void' (vacuüm/lacune/leegte), de afstand tussen zichzelf en het zelfbeeld.

Hij wil dat zijn werken refereren aan een mix tussen architectuur en televisie; weer de dualiteit van twee belangrijke elementen van het moderne leven. Architectuur en tv worden geïntroduceerd als belangrijke media voor subjectieve reflectie van de moderne mens.

Connection Depot

Eén van de belangrijkste onderwerpen van deze scriptie is het concept van het lichaam in de ruimte. Dit is voor mij niet zomaar een abstract onderwerp, maar zeer essentieel voor mijn kunstpraktijk en iets wat ik steeds opnieuw tegenkom in mijn werken.

De leegte is een belangrijk kenmerk van zowel de performances en werken van Bruce Nauman als die van Dan Graham. Ze introduceren het lichaam in deze ruimte net als de Japanse 'MA'. In een contemplatieve ruimte, geen verzameling van X-Y-Z vectoren, maar de ruimte vol van vele andere dimensies. Bezien vol aanwezigheid en tegelijkertijd vol van afwezigheid.

Naast Nauman en Graham zijn er nog vele andere kunstenaars die interessant zijn in het kader van ruimte en lichaam. Rachel Whiteread, Gregor Schneider, Donald Judd, Valie Export, Joseph Kosuth zijn voorbeelden hiervan,

Donald Judd

Net als bij Bruce Nauman en Dan Graham zijn Judds sculpturen volledig beroofd van representatieve kwaliteiten. De leegte en de hiaten zijn gelijk aan de intervallen tussen de dozen van Judd. Dit is dus niet alleen een ruimtelijke kwaliteit van een minimalistisch werk, maar tevens een tijdskwaliteit, een ritme van het moderne leven.

Zodra men Judds ruimtelijke categorie, van de vergelijkbare afstanden(de intervallen), vertaalt in tijds categorieën^{vi} van zijn strakke werken, is het te lezen, te vertalen en te interpreteren. Men kan verbindingen leggen tussen belangrijke maatschappelijke fenomenen zoals standaardisering, industrialisatie, globalisering, en zijn werken.

Gregor Schneider 'The meaning of the word space is: we are surrounded by Space'
Schneider ziet de hiaten, de intervallen in ruimtes, vanuit een heel ander, gezichtspunt. Hij gaat in op de ervaring van een ruimte, weg van het beeld, weg van de sculptuur, speelt hij met de werkelijkheid. Schneider is primair geïnteresseerd in: wat is 'IN' (binnen/privé) en wat is 'UIT' (buiten/openbaar). Oftewel, wat mag openbaar genoemd worden en wat blijft privé? Wat is onze innerlijke ruimte en wat is de gedeelde-publieke ruimte? Waar begint het één en eindigt het ander? De tegenstellingen en verdeeldheid van de conventionele ruimte zijn hier niet van toepassing en niet effectief. Schneider is bijzonder geïnteresseerd in vormen van bestaan die ontsnappen aan het zichtbare, in ruimtes en objecten die verborgen blijven. Als hij een muur voor een andere muur bouwt dan ontstaat er een tussenruimte tussen deze twee muren. Deze tussenruimtes zorgen mede voor het unheimische gevoel dat men ervaart in Schneiders ruimtes.

Rachel Whiteread

Whiteread is op zoek naar iets dat bestaat in zijn afwezigheid. Ze vult deze afwezigheid met zwaar beton om het nog meer aanwezig te laten zijn. Hiermee toont ze de leegte in zijn hele totaliteit en pracht. De innerlijke leegte, is de innerlijke ruimte van het huis waar de meesten van ons het grootste deel van ons leven wonen. Haar castings geven haar de mogelijkheid om als het waren het bestaansrecht van drie elementen samen te voegen: de mensen, een object, en de 'void' of lege ruimte. Ze maakt het volume, het gewicht zichtbaar. De resultaten zijn nieuwe onbekende vormen, ontstaan vanuit bestaande vormen. Net als Nauman deed met zijn tussenruimte castings. Er zijn meerdere betekenislagen.

In November 1993 ontving deze 'Young British artist' als eerste vrouw ooit, de Turner prize. Whiteread is op zoek naar iets dat bestaat in zijn afwezigheid. 'I'm not into what I call 'plop' art. Just putting things in places for the sake of it. They really need a reason for being there'

Joseph Kosuth

Kosuth komt in 1965 met een vernieuwd en interessant inzicht in multi-dimensionaliteit. Zijn basisassumpties zijn: de representatie van een idee (een / de afbeelding) en Object: het werkelijke object (het fysieke, echte ding). We delen de werkelijkheid op in verschillende begrippen om haar te begrijpen: idee, representatie, object. Alleen dan kunnen we de werkelijkheid waarnemen. Alleen in de spanning van ons bestaan kunnen deze concepten weer levend worden. Dit kan niet in een gescheiden, verdeelde toestand, maar gebeurd in het ervaren van een totaliteit van ruimte en tijd.

VALIE EXPORT^{vii}: 'The female body has always been a construction

EXPORT stelt het politieke lichaam in een ruimte, waarbij ook de ruimte een politieke entiteit is. Het vrouwelijk lichaam is zich bewust van haar onderdrukking. Haar positie in de ruimte wordt gedomineerd door mannelijke libido en politieke structuren die zijn opgebouwd rond dit libido. Dit is een ruimte waar ze haar lichaam gebruikt als wapen. Haar lichaam als politiek wapen benadrukt de kloof tussen de mannelijke perceptie en het vrouwelijk zelfbeeld. Tevens een kloof tussen economische en sociale betrekkingen tussen de seksen. Ze creëert de bioscoop 'tap and touch cinema' waar dit verschil wordt gecommuniceerd. Het spektakel van het vrouwenlichaam als object wordt tastbaar en concreet gemaakt. Zoveel zelfs dat je het letterlijk kunt aanraken met je handen.

Conclusies – 'But do we know what they're saying?'

In dit hoofdstuk zal ik de kunstenaars uit de voorgaande hoofdstukken samenbrengen. Kunstenaars die niet noodzakelijkerwijs tot dezelfde gemeenschappelijke periode, kunstbeweging of hetzelfde genre behoren^{viii}, maar die ik van belang acht voor mijn probleemstelling rondom de fysieke verhouding tot ruimte. In de inleiding schreef ik al dit op te splitsten in 'Body in Space' en 'Body in Time'.

Ik zal enkele essentiële begrippen formuleren die deze kunstenaars gemeen hebben, te weten: ruimte, het minimaliseren van representatieve kwaliteiten en het benadrukken van leegte, 'gat' en herhaling. Door de ruimte en leegte uit te leggen wordt de status opgewaardeerd. Maar heeft het begrip ruimte en leegte in de kunst ook een eigen waarderingsgrond? Aan de hand van de – onderling samenhangende – kernbegrippen zal ik concluderen dat deze begrippen fundamenteel een nieuwe woordenschat vormen, dat ze gezorgd hebben voor nieuwe articulaties en een nieuwe taal in de kunst.

Bij al de besproken kunstenaars is *ruimte* een essentieel begrip. Niet zoals het klassieke denken over ruimte^{ix}, met een geometrisch raster, bepaald door X-Y-Z coördinaten, als een denkbeeldige doos opgebouwd uit lengte-hoogte-breedte, maar met een veel meer flexibeler concept van ruimte. Een ruimte die soms in grote mate wordt gekenmerkt door afwezigheid, en die soms alleen geactiveerd wordt wanneer ze geconfronteerd wordt met *tijd*. Een ruimte die soms ontdekt wordt binnen gaten en kieren van gemeenschappelijke kennis, en soms alleen in veroverde stilte of in extreem veel geluid. Er valt wellicht te denken aan Albert Einsteins relativiteitstheorie, waarin hij stelt dat ruimte en tijd verweven zijn met elkaar. De vier dimensies van ons universum geïntegreerd in één model, dus de X-Y-Z + de Tijd(-sduur)^x. Maar het begrip ruimte waar ik het hier over heb, heeft eerder raakvlakken met de kwantummechanica, waar onzekerheid deel is van het probleem. Het betreft het multidimensionale karakter van ruimte; van reflecterende subjectiviteit, afwezigheid en aanwezigheid, politiek orgaan en nieuwe vormen van sociale relaties, en nog vele andere dimensies.

Dit concept van ruimte heeft andere regels en is daarom veel ambivalenter. Regels aangaande dit gebied, zijn enigszins vergelijkbaar met die van de kwantummechanica^{xi}, met zijn fundamentele onzekerheid als integraal onderdeel van een hele vergelijking. Het is veel ongrijpbarder en ruimer. Als je weet waar een deeltje zich bevindt, weet je nog de snelheid niet, of als de snelheid je bekend is, ben je niet zeker van de locatie. Hier kan een deeltje zich zelfs op twee plaatsen tegelijk bevinden. Het is dus veel meer een ongrijpbare ruimte, een ruimte ver van zekerheden en starre regels van de klassieke natuurkunde.

Een andere overeenkomst tussen deze kunstenaars is dat zij telkens weer hun werk van bijna alle representatieve kwaliteiten beroven. In plaats hiervan benadrukken ze alternatieve vormen van expressie en articulatie. Repetitie in plaats van representatie: herhalingen, waarbij de performer of de film/videowerken niet binnen het tijdsbestek van begin en eind worden beschouwd, maar geïntroduceerd worden als 'waarnemend zonder begin en zonder eind' - een soort van doorgaand geheel, bijna als een lus. Een element van tijdloosheid, een tussenruimte, een 'Void' waar ruimte en tijd elkaar vasthouden, omarmen zelfs. In plaats van de volheid van de oude representatieve kunst met zijn regels, zijn canons, gebruiken deze kunstenaars *leegte* als een radicale entiteit vol mogelijkheden en onmogelijkheden.

Er zijn veel categorieën waarin men deze kwaliteiten van nieuwe vormen kan groeperen.

Zelf kies ik voor onderstaande indeling:

'Emptiness' / Leegte

'Gap' / Gat

'Repetition' / Herhaling

In dit kader, waar tevens de vraag speelt of 'iets' kan bestaan zonder dat 'niets' bestaat, ligt het voor de hand om deze begrippen te zien in relatie tot het denken over de ruimte en de dimensies daarvan. 'Leegte' en 'gat' zijn aparte categorieën, juist het onderscheid hiertussen proberen de kunstenaars te benadrukken. Herhaling, herhaling of een loop, een lus, geen begin geen einde, een eindeloosheid aan ruimte.

Leegte ('Emptiness')

Geen representatie;

Leegte als actieve component van kunstwerken;

Leegte = volheid (dus niet als tegenstellingen, maar inherent aan);

In tegenstelling tot de nieuwe hedendaagse kunstenaars – vanaf de jaren '60 – waren de voorgaande vertegenwoordigers van kunst vooral bezig met 'het opvullen' van de lege ruimte van een beeld: de leegte binnen het frame (schilderij), of de leegte van de sokkel (beeldhouwkunst).

In het proces van ontkomen aan de wetten van de representatieve kunst lieten de nieuwe hedendaagse kunstenaars de leegte toe om deel van het beeld te worden, deel van de ruimte. Zij bezien leegte niet als iets negatiefs, maar als iets wat vol zit met potentiële mogelijkheden. Artiesten als John Cage, Bruce Nauman en Rachel Whiteread adopteerden oosterse filosofische ideeën over leegte en gebruikten die om de definitie van kunst te verbreden en de reikwijdte en de mogelijkheden van hun artistieke taal te verbreden.

Gat ('Gap')

Tijd als leegte, als 'gat', als lacune ;

Barsten ontstaan in conventionele taal;
'gat', vacuüm/leegte tussen zelf en zelfbeeld;

De notie van de 'gap' (het besef van het 'gat') is zeer fundamenteel voor de hedendaagse cultuur en filosofie. Het betekent de verschuiving van grote metaverhalen, van metafysische systemen die compleet en heel waren (sommigen noemen het ideaal, idealisme in de filosofie), naar verspreiding en uitgesplitst in eigen taal. Het is een verschuiving van alwetende auteurs en grote filosofen naar een plaats waar de auteur dood is (Roland Barthes, Michiel Foucault) en zelfs God is dood (Friedrich Nietzsche).

De lacune/gap is daar waar alle grote verhalen en auteurs de waakzame blik van de deconstructie ondergaan (Derrida). Dezelfde dingen vinden plaats in het theater (Bertolt Brecht en Samuel Beckett) en in de muziek (John Cage en Steve Reich).

Men kan een heel boek vullen om de notie van een lacune te omschrijven. Laten we zeggen dat kunstenaars niet aan de zijlijn staan van deze ontwikkelingen. Kunstenaars als Donald Judd, Joseph Kosuth, Gregor Schneider, Valie Export en Dan Graham articuleren dit begrip. Het een kern-concept binnen hun eigen artistieke taal.

Herhaling ('repetition')

Geen begin tot einde, wel een (soort van) lus;
Geen representatie maar repetitie/herhaling;
Alledaagse bewegingen, geen grote gebaren;

Herhaling is een zeer effectieve methode als het gaat om alledaagse bewegingen, en geen grote gebaren, die eigenschappen zijn van de postmoderne taal en woordenschat in het hedendaagse theater, performance en video. Ondanks het feit dat het 'grote gebaar' vanzelf kleiner wordt door dat gebaar 'eindeloos' te herhalen, lieten de kunstenaars in de jaren '60 juist de kracht zien van de kleine, basale beweging. Herhaling vormt een alternatief voor verhalende kunst, waar je een begin, midden en einde nodig hebt.

Er zijn heel veel werken, vooral de videoperformances van Bruce Nauman, die gebaseerd zijn op de herhaling en op niet al te grote gebaren. Tegenwoordig wordt de wijze van herhaling, een lusvideo, veel gebruikt in de kunst. Het is onderdeel geworden van onze gereedschapskist en kunstuitingen.

Men kan kunstenaars en hun werken indelen volgens deze drie kernbegrippen: herhaling – 'gat' - leegte. Deze drie kernbegrippen worden bij alle bovenstaande kunstenaars en hun werken teruggezien. Deze, en verschillende andere kunstenaars gebruikten bovenstaande

begrippen anders, maar fundamenteel vormen ze een nieuwe woordenschat, nieuwe articulaties en een nieuwe taal in de kunst.

Een nieuwe taal die nieuwe uitdagingen in het hedendaagse leven articuleert.

Er is zeker een bewustzijn bij kunstenaars die gebruikmaken van deze woordenschat (leegte, gat, herhaling), maar ik ben niet overtuigd van het feit of men ook wist waarom en hoe deze taal tot stand kwam.

Hoe het aldus geformuleerde kernbegrip 'ruimte' fundamenteel onderdeel is van een nieuwe woordenschat.

De klassieke wetenschap kent 'ruimte' als Euclidean (X-Y-Z) ruimte. Nauman introduceert ruimte samen met kwantummechanica, die de aannames en zekerheden op losse schroeven zet.. Nauman – en Graham en de overig besproken kunstenaars – maken een ruimte die ervaren dient te worden. Een multidimensionale ruimte die politieke, sociale, contemplatieve en alle andere kwaliteiten die ik in de voorbeelden van de besproken kunstenaars aantoonde te bestaan.

In de kleine micro-kosmos van de Rietveld academie zien we telkens wel weer een poging om Grahams 'Body in Time' naar een eigen, liefst vernieuwend, werk te vertalen, en zien we voortdurend eigen interpretaties van Naumans 'Body in Space'-onderzoek.

Dankzij een grote hoeveelheid uitgebreide onderzoeken en vervolginterpretaties van de enorme hoeveelheid kunstenaars die ik bij dit onderzoek had kunnen betrekken, lijkt het me goed om te kunnen stellen dat tussenruimte en ruimte tegenwoordig een grote plek in de kunst innemen. Het zijn begrippen waar de toeschouwer en de kunstenaar inmiddels zeer bekend mee zijn.

Een 'nieuwe taal', waarbij het dus gaat om communicatie, maakt ook zichtbaar dat taal tekortschiet bij het overbrengen van gedachten. Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door 'de allegorie van de grot' van Plato ^{xii}, waarin het gaat over misverstand als gevolg van het blikveld van het publiek. Misschien kunnen we ons blikveld en onze kennis verruimen door 'oost en west' meer samen te brengen, en door, in dit geval, als westerse kunstenaars te leren van de Japanse filosofie (die weer grotendeels gebaseerd is op Chinese denkrichtingen) ^{xiii}. Westerse wetenschap, gericht op feiten, versus de Oosterse, die meer op filosofie is gericht. Misschien kan het eerder genoemde Japanse concept 'Ma' een brug slaan naar de taal die niet lijkt te bekliven als we het over ruimte hebben. *Ma*, het Japanse woord voor ruimte, suggereert interval ^{xiv}.

Acknowledgements

Het schrijven van deze thesis, betekent het einde van 5 jaar studeren aan de Gerrit Rietveld Academie. This is my way of returning some love to those who have contributed.

Met name Enorme dank aan:

Fernanda De Andrade
Anita van Asselt
Saskia Taggenbrock
Pien Vrijhof
Jan-Willem Moulijn
Mala Ramhit en Michiel Cliteur

Warmer had ik het niet kunnen treffen.

Ook alle andere bijzondere mensen die er waren zoals, Anne-Marcelle van Weerelt (†) Barbara, Ina, Melanie, Maria, Pieternel, Bibi, en natuurlijk Puck & Loeka en nog veel meer lieve mensen: G r a c i a s !

Het blijft een cadeautje dat er altijd mensen zijn die aanmoedigen en ondersteunen. Die bereidt zijn mee te denken, feedback te geven, support te schenken, te bekritisieren, passie en liefde delen.

En natuurlijk de officials:

Vanzelfsprekend de Gerrit Rietveld Academie, en in het bijzonder de deeltijd afdeling 'Dogtime'.

De docerende kunstenaars die ondersteunend en kritisch zijn, zijn geweldige leermeesters.

En ook de geduldige medewerkers van de werkplaatsen, de vriendelijkheid van de conciërges, de mede studenten die het deze 5 jaar ook vol hebben gehouden om 'een kunstenaars examen' te mogen doen..

De Photography department waar ik mijn eerste vakjaar, het derde studie jaar ben aangeschoven: Leo Divendaal, Frido Troost (†), Ine Lamers Johannes Schwartz en in het bijzonder Edward Clydesdale Thomson en Geert Goiris. Ook heb ik bijzonder genoten van het Strange Fruit Project, een exchange met Braziliaanse fotografen (uit São Paulo) onder leiding van Leo Divendaal en Marcel Greco.

Bijzonder Goede herinneringen aan het verblijf in het Amsterdamse Bos, tijdens het project 'Grey Roots' ('12) georganiseerd door het LAPS (Lectoraat Art and Public Space). Met in het bijzonder dank aan Fernanda dat ik überhaupt mee heb gedaan: een hele goede impuls! Hier zijn veel ontwikkelingen samengekomen. En ben ik teruggekeerd naar de fine-art.

In deze rietveld tijd behoort zekers een dank aan de mensen van de werkplaatsen: Olivier Julia en Sytze Folkertsma (Grafiek), Lars Keppel en Annemarie van Zelst (fotografie) Harmen Liemburg en Kees Maas (Zeefdruk), Joos Mooi (Typografie). Xavier (boekbinden). De computerwerkplaats met Cristiaan en Martin, Chris van de Cam-cad en Stephanie van de houtwerkplaats.

De keramiek afdeling Bastienne Kramer, Guido van Ophoven, Claire Verkoyen en Anton Reijnders wie mij tijdens het laatste jaar met open arme hebben ontvangen.

Niet te vergeten Sara Platon die de Dogtime zo goed ondersteunde en het stokje (al 3 jr.) over heeft gedragen aan Iti Westra. En tot slot, de onmisbare conciërges van de school, met name Henk en Jolanda.

All a big 'thank you' for their support and encouragement throughout my Study.

Marianne Floren
Pieter Kusters
Saša Karalić
Reggy Gunn
Ken Zepk
Rombout Willems
Q.S. Serefiñ
Jonas Oxlsson
Maarten Bekkens
Audrey Ng
Tom Kijssse
Alena Hudcovicová
Marjolijn Kuyf
Bas Medik
Roland Berning
Govinda Mens
Willem van Weelden
Manel Esparbé i Gasca

Jelmer Luiting
Carlos Da Silva Pinto
Ans Ylanan

Keiko Oyamatsu
Marc van Dijk
Eleonora Yolpi
Sander ter Steege
Marta Colpani
Rutger van der Tas
An Ngo
Barbara Dubbeldam
Esther Brakenhoff
Steffen Yogelesang
Olivier Oosterbaan
Yinka Shruben
Johanna Robleto
Oyidik Spaniol
Lieselotte Fontrodona
Maarten Schuurman

ⁱ Mijn interesse in de fysieke verhouding tot ruimte heeft geleid tot het opsplitsen van dit onderwerp in 'Body in Space' en 'Body in Time'. In kunstjargon betekent het Engelse woord 'body' meer dan alleen het fysieke lijf; het betreft ook in meer abstracte zin het volume.

ⁱⁱ Uitgevoerd, zonder publiek, op de Generaal Vetterstraat, dependance Gerrit Rietveld Academie, hierna uitgeschreven (2013).

ⁱⁱⁱ het lichaam in de ruimte en het lichaam in de tijd

^{iv} zie 'Washing Hands Abnormal' (1996)

^v Walking in an Exaggerated Manner Around the Perimeter of a Square (1967-1968)

^{vi} zoals de tijdsintervallen binnen de muziek, een element waar ook dan Graham mee gewerkt heeft met zijn tijdsvertragingen, geheel anders vertaald, maar wel diezelfde spatiëring

^{vii} 1967 invention of her artist name VALIE EXPORT: an artistic concept and logo to be written in capital letters only. Bron: <http://www.valieexport.at/en/biografie>

^{viii} De besproken kunstenaars heb ik gekozen op hun opvallende werk gezien mijn onderzoeksvraag. Er zijn altijd meerdere opties, meerdere kunstenaars die men kan kiezen. Mijn keuze is geweest: Josepk Kosch als van groot belang voor de ontwikkeling van de conceptuele kunst. Valie Export, om haar ruimte-inbreng van het gender perspectief. Rachel Whiteread, haar grote gebaar van de ongrijpbare tussenruimte fysiek maken. Donald Judd, tijdgenoot van Dan Graham en Bruce Nauman, Gregor Schneider, als hedendaagse kunstenaar die met de ideeën rondom fysieke verhouding van ruimte werkt.

^{ix} Bedoeld is de zgn. 'Euclidische ruimte' (https://nl.wikipedia.org/wiki/Euclidische_ruimte)

^{xx} Einstein stelt dat het niet mogelijk is over ruimte en tijd als twee afzonderlijke entiteiten te spreken, maar dat er slechts één entiteit bestaat namelijk de ruimtetijd. Bron: wikipedia.org/wiki/Ruimtetijd

^{xi} <https://nl.wikipedia.org/wiki/Kwantumfysica>

^{xii} bron: <http://verbodengeschriften.nl/html/plato-deallegorievandegrot.html>

^{xiii} bron: <http://wetenschap.infonu.nl/diversen/100431-japanse-filosofie.html>

^{xiv} 'Ma' is not something that is created by compositional elements; it is the thing that takes place in the imagination of the human who experiences these elements. Therefore ma can be defined as experiential place understood with emphasis on interval.[5] A Note for MA: Space/Time in the Garden of Ryoan-Ji Bron: <http://www.mjf-online.org/journalPages/MFJ38/iimura.html>